

Research Paper

Basics of Civil Liability for Damages Caused by Oil Pollution on the Environment

Mahdi Rahmani^{*1}

1. Assistant Professor, Department of jurisprudence and Private Law, Tehran Kharazmi University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

PP: 16-30

Use your device to scan and
read the article online

Keywords: *Oil
Pollution, Civil Liability,
Compensation, Fault,
Environment .*

Abstract

One of the main pollutants of the environment is oil and oil products, which are of special importance; Because oil pollution, even in small scale and quantities, can cause great and irreparable damage to the environment. In this research, which was carried out in a descriptive-analytical way, three main and basic views about the foundations of civil responsibility for damages caused by oil pollution were explained and analyzed and this conclusion was reached that although the basis of responsibility in the relevant laws of the country is based on fault based on which the victim is required to prove the fault of the perpetrator; However, such a view cannot be taken in the environmental damage caused by oil pollution Because proving the guilt of the perpetrator is difficult and impossible in most cases. Therefore, it seems that by accepting the system of pure responsibility and changing the approach, the aforementioned damages can be compensated on the basis of no-fault liability, regardless of whether the main cause of oil pollution and damages is the government or private individuals. Based on this, it is necessary to design such a system to compensate for the damages caused by oil pollution.

Citation: Rahmani, M. (2024). **Basics of Civil Liability for Damages Caused by Oil Pollution on the Environment.** *Geography(Regional Planning)*, 13(53), 16-30.
DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.236554.2579

* **Corresponding author:** Mahdi Rahmani, **Email:** rahmani_mahdi@khu.ac.ir

Extended Abstract

Introduction

One of the types of environmental pollution is oil pollution, which has a great impact on the lives of humans and other creatures and brings a lot of costs to oil companies and oil-rich governments related to them. This pollution is dangerous for humans and human environment in many ways. Since oil is a very valuable resource for the production of energy and many chemicals, neglecting its extraction, refining and transportation stages can cause a lot of environmental pollution. One of the most important and effective ways to prevent the destruction and pollution of the environment in environmental policies is the use of leverage and legal tools, and one of the methods of using this leverage is to assign civil responsibility to polluters and destroyers of the environment. In this research, which examines and explains the basics of civil responsibility for compensation for damages caused to the environment in the field of oil pollution, it is tried to analyze the main points of view raised in the field of the basics of civil responsibility.

Methodology

This research was conducted with a basic and descriptive-analytical method. The tool of collection information is library method.

Results and Discussion

Oil pollution is one of the examples of environmental pollution, which even in small

scale and insignificant amounts, can cause great and irreparable damage to the environment. In this research, three views of responsibility based on fault, absolute liability and strict liability, which existed regarding the foundations of civil responsibility for damages caused by oil pollution, were examined. By rejecting the first two views, the view of strict liability due to compensation of damages without proof of fault was accepted.

Conclusion

In the conducted research, it was concluded that accepting the traditional basis of civil responsibility which is based on fault in oil pollution not only makes it impossible and difficult to compensate for the damage in practice, but also causes endangerment and destruction of the environment. Therefore, the most suitable basis for responsibility for oil pollution, considering the environmental characteristics and the general philosophy and spirit of environmental protection, is the theory of strict liability; Because in this responsibility, there is no need to prove fault, but it is sufficient to establish the causal relationship between the act or omission and the damage caused, to be held responsible and to compensate for the damage.

References

1. Aminzadeh, E., & Yousefi, S. (2022). The Role of Compulsory Insurance in Compensating Environmental Damage Resulting from Oil Pollution. *Energy Law Studies*, 8(1), 21-42. [In Persian]
2. Badini, H., Shabani Kandsari, H., Radparvar, S., Baqeri, Z., & Gha'ebi, H. (2012). Pure Responsibility; Foundations and Examples. *Comparative Law Studies*, 3(1), 19-36. [In Persian]
3. Bergkamp, L. (2003). *Liability and Environment: Private and Public Law Aspects of Civil Liability for Environmental Harm in an International Context*. The Hague: Kluwer International Law. Retrieved from <http://jel.oxfordjournals.org/cgi/reprint/15/3/427>
4. Coleman, J. (1992). *Risks and Wrongs*. Cambridge Studies in Philosophy and Law. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
5. Darabi Nejad, M., Foroughi Nejad, H., & Naqavi Marmati, M. (2013). Legal Foundations for Dealing with Environmental Crimes Resulting from Oil Pollution by the International Criminal Court. *Excellence in Law Journal*, 5(3), 125-146. [In Persian]
6. Faheemi, A., & Mashhadi, A. (2011). *Shiite Jurisprudence and Evolution in the*

- Foundations of Environmental Civil Liability. *Law Quarterly*, 41(1). [In Persian]
7. Faure, M. (2009). Environmental Liability. In *Tort Law and Economics*, 247.
  8. Flour, I. A., & Aubert, L. (2003). *Les Obligations, le Fait Juridique*. Armand Collin.
  9. Hekmatnia, M., & Houshmand, H. (2015). Quranic Evidences of Civil Liability. *Journal of Quran, Jurisprudence, and Islamic Law*, 1(2), 91-116. [In Persian]
  10. Henry, M. (1983). Environment and Development. *Environmental Journal*, 3(18). [In Persian]
  11. Houshmand Firouzabad, H. (2019). Civil Liability Arising from Environmental Damage. *Specialized Journal of Legal Encyclopedias*, 3, 397-424. [In Persian]
  12. Jafari Langroudi, M. J. (1995). *Legal Terminology*. Tehran: Ganj-e Danesh Publication. [In Persian]
  13. Jafari Langroudi, M. J. (1999). *Elaborated Legal Terminology* (1st ed.). Tehran: Ganj-e Danesh Publication. [In Persian]
  14. Katozian, A. N. (1999). *Extrajudicial Obligations and Civil Liability*. Tehran: Joint Stock Company Publication. [In Persian]
  15. Katozian, N. (1991). *Civil Law (Civil Liability)*, Volume One. Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
  16. Katozian, N. (2007). *Legal Events*. Tehran: Joint Stock Company Publication. [In Persian]
  17. Katozian, N., & Ansari, M. (2008). Liability Resulting from Environmental Damages. *Law Quarterly*, 38(2). [In Persian]
  18. Mashhadi, A. (2010). *Environmental Legal Terminology*. Tehran: Khorsandi Publication. [In Persian]
  19. Mousavi, S. M. (2013). *Investigation of Crimes Related to Oil Pollution and Methods of Prevention*. Master's Thesis, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Faculty of Law. [In Persian]
  20. Noori, J. (1993). *Comprehensive Environmental Culture*. Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
  21. Pavliha, M., & Grbec, M. (2008). The 2003 Supplementary Fund Protocol: an Important Improvement to the International Compensation System for Oil Pollution Damage. *Zbornik PFZ*, 58, June 2007.
  22. Rafiei, S. H., & Rahimi, A. (2018). *Comparative Civil Liability*. Tehran: Shahr-danesh Publication. [In Persian]
  23. Sadeghian, A., & Sahba, M. (2012). Investigation of the Environmental Effects of Refineries and Presentation of Solutions to Reduce Effects. Paper presented at the International Conference on Oil, Gas, Petrochemicals, and Power Plants, 1-8. [In Persian]
  24. Shelton, D., & Kees, A. (2015). *Legal Handbook of Environmental Law* (M. Abdollahi, Translator). Tehran: Khorsandi Publication. [In Persian]
  25. Topfer, K. (2010). *Training Manual on International Environmental Law*. United Nations.
  26. Velvet Nelson. (2010). 'R.I.P. Nature Island': The Threat of a Proposed Oil Refinery on Dominica's Identity. *Social & Cultural Geography*, 11(8), 903-919.

مقاله پژوهشی

مبانی مسئولیت مدنی خسارت‌های ناشی از آلودگی‌های نفتی بر محیط زیست

مهدی رحمانی* - استادیار، گروه فقه و حقوق خصوصی، دانشگاه خوارزمی تهران، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>یکی از آلاینده‌های اصلی محیط زیست نفت و فرآورده‌های نفتی است که از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌باشد؛ چرا که آلودگی‌های نفتی حتی در مقیاس و مقادیر ناچیز، می‌تواند خسارت‌های فراوان و غیرقابل جبرانی را بر محیط زیست وارد نماید. در این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است سه دیدگاه اصلی و اساسی که راجع به مبانی مسئولیت مدنی خسارت‌های ناشی از آلودگی نفتی وجود داشت، مورد تبیین و واکاوی قرار گرفت و این نتیجه حاصل شد که هرچند مبنای مسئولیت در قوانین موضوعه کشور، مبتنی بر تقصیر می‌باشد که براساس آن زیان دیده ملزم به اثبات تقصیر مرتکب می‌باشد؛ اما در خسارات وارده بر محیط زیست که از آلودگی‌های نفتی نشأت می‌گیرد نمی‌توان قائل به چنین دیدگاهی شد؛ چرا که اثبات تقصیر مرتکب در اغلب موارد امری دشوار و غیر ممکن می‌باشد. از این رو به نظر می‌آید با پذیرش نظام مسئولیت محض و تغییر رویکرد، می‌توان خسارات مذکور را بر مبنای مسئولیت بدون تقصیر قابل جبران دانست، بدون توجه به اینکه عامل اصلی آلودگی‌های نفتی و خسارات ایجاد شده دولت باشد یا اشخاص حقوق خصوصی. بر این اساس طراحی چنین نظامی جهت جبران خسارات ناشی از آلودگی‌های نفتی دارای ضرورت می‌باشد.</p>	<p>شماره صفحات: ۱۶-۳۰</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p>
	<p>واژه‌های کلیدی:</p> <p>آلودگی‌های نفتی، مسئولیت مدنی، جبران خسارت، تقصیر، محیط زیست.</p>

استناد: رحمانی، مهدی (۱۴۰۲). مبانی مسئولیت مدنی خسارت‌های ناشی از آلودگی‌های نفتی بر محیط زیست. فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۳(۵۳)، صص ۱۶-۳۰.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.236554.2579

مقدمه

یکی از انواع آلودگی‌های محیط‌زیست، آلودگی نفتی می‌باشد که تأثیر بسیاری بر زندگی انسان و سایر موجودات داشته و هزینه‌های زیادی برای شرکت‌های نفتی و دولت‌های نفت‌خیز مرتبط با آنها به بار می‌آورد. این آلودگی به طرق مختلف برای انسان و محیط زندگی انسان خطرناک است. از آنجا که نفت یک منبع بسیار باارزش جهت تولید انرژی و بسیاری از مواد شیمیایی است، بی‌توجهی در مراحل استخراج، پالایش و انتقال آن می‌تواند آلودگی‌های زیست‌محیطی فراوانی را به وجود آورد. یکی از روش‌های مهم و مؤثر پیشگیری از تخریب و آلودگی محیط زیست، در سیاست‌های مربوط به محیط زیست، استفاده از اهرم و ابزار حقوقی است و از جمله شیوه‌های استفاده از این اهرم، مسئولیت مدنی قائل شدن برای آلوده‌کنندگان و مخربان محیط زیست می‌باشد.

مسئولیت ناشی از این آلودگی مسئله‌ای است که ابعاد پیچیده‌ای داشته و سال‌ها دولت‌ها را به منظور بررسی و حل مسائل مرتبط با آن به تکاپو وا داشته است. منشأ و ماهیت مسئولیت، مبانی مسئولیت مدنی و تضمین حقوق متضرر، جبران خسارت زیان‌دیدگان از جمله مسائلی است که در نتیجه یک آلودگی نفتی مطرح می‌شوند.

در کشور ما مطابق اصل پنجاهم قانون اساسی حفاظت از محیط زیست، وظیفه عمومی تلقی شده و فعالیت‌های اقتصادی و غیرآن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا می‌کند، ممنوع شمرده شده است. قانونگذار کشور در پاسداری و مراقبت از محیط زیست قوانین متعددی هرچند به صورت بسیار پراکنده وضع نموده است و سعی نموده تمام ابعاد حقوق محیط زیستی را مدنظر قرار دهد.

در پژوهش فرارو، که به بررسی و تبیین مبانی مسئولیت مدنی جبران خسارت‌های وارده بر محیط زیست در حوزه آلودگی‌های نفتی پرداخته شده، سعی شده دیدگاه‌های اصلی مطرح شده در حوزه مبانی مسئولیت مدنی مورد واکاوی قرار گیرد و بهترین، مناسب‌ترین و کارآمدترین مبنایی که می‌تواند در حفاظت از محیط زیست و جبران خسارت و پیشگیری از خسارت‌های وارده به آن، قابل‌اعمال باشد، مورد پذیرش قرار گیرد.

مبانی نظری

جهت روشن شدن موضوع و درک بهتر و عمیق‌تر آن، به بررسی مفاهیم برخی از اصطلاحات به کار رفته در این پژوهش پرداخته می‌شود. مفهوم‌شناسی از آن جهت ضروری است، موضوعی که در خصوص آن مطالعه صورت می‌گیرد مورد شناسایی قرار گرفته و تبیین شود؛ زیرا مادامی که تعریف و مفاهیم واژگان آشکار نگردیده، پرداختن به آن دور از ذهن می‌نماید.

مسئولیت مدنی

«مسئولیت از حیث لغت به معنای «موظف بودن به انجام دادن امری» و مفهوم مسئول «کسی که فریضه‌ای بر ذمه دارد و اگر بر آن عمل نکند از او بازخواست شود» می‌باشد (معین، ۱۳۸۶: ۱۷۱۵). از لحاظ اصطلاحی، برخی در تعریف مسئولیت چنین آورده‌اند: «مسئولیت یا مسئول بودن به معنای خواسته شدن چیزی از کسی است و در مواردی به کار می‌رود که خواهان (سائل) بتواند خواسته‌ی خود را از خوانده (مسئول) پیگیری نماید و حداقل وی را درباره‌ی رفتار مطابق یا مخالف خواسته‌ی خود و پیامدهای آن پاسخ‌گو دانسته، مورد سؤال و بازخواست قرار دهد، ... مسئولیت در جایی معقول است که «مسئول» نسبت به امر مورد سؤال، وظیفه و تکلیفی داشته باشد. به همین جهت است که گفته می‌شود، مفهوم مسئولیت در قبال انجام یا ترک وظیفه مطرح می‌گردد.»

در تعریفی دیگر از مسئولیت چنین آورده شده است: «رابطه‌ای حقوقی است که ناشی از فعل یا ترک زیان‌آور باشد. این رابطه از طریق ایفای تعهد مسئول و یا اجرای کیفر درباره او زائل می‌گردد. عدوان عنصر مشترک مسئولیت‌های مدنی و کیفری است.» (جعفری‌لنگرودی، ۱۳۷۸: ۳۳۲۵). از تعریف بیان شده مشخص می‌شود که بر مبنای حقوقی، دو قسم مسئولیت مدنی و مسئولیت کیفری قابل تصور است.

مسئولیت مدنی به الزام و تعهد قانونی شخص بر رفع ضری که بر دیگری وارد کرده است خواه ضرر ناشی از تقصیر وی باشد یا ناشی از فعالیت او، اطلاق می‌شود (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۴: ۶۲۴). در هر مورد که شخص ناگزیر به جبران خسارت دیگری باشد، چنین گفته می‌شود که در برابر او «مسئولیت مدنی» دارد. برخی از حقوقدانان در تعریف مسئولیت مدنی بیان کرده‌اند تکلیف شخص به جبران زیانی که بر اثر عمل نامشروع (به جز غضب) به دیگری وارد شده است. (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۷: ۱۹). بدین ترتیب مسئولیت مدنی در ادبیات حقوقی ایران به معنای کلی، تکلیف به جبران خسارات وارده به دیگری می‌باشد که برای تحقق آن وجود سه رکن ضروری است. رکن نخست، وجود ضرر می‌باشد؛ بدین معنا که هدف از قواعد مسئولیت مدنی، جبران ضرر است لذا وجود ضرر به طور طبیعی مقدم بر جبران آن خواهد بود. در ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی در این باره چنین آمده است: «هر کس بدون مجوز قانونی... لطمه‌ای وارد کند که موجب ضرر مادی یا معنوی دیگری شود، مسئول جبران خسارت ناشی از عمل خود می‌باشد».

رکن دوم ارتکاب فعل زیان‌بار یا نامشروع می‌باشد؛ یعنی ایراد ضرر به دیگری باید با فعل نامشروع انجام گیرد، تا قابل جبران باشد، در این باره نیز ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی چنین می‌گوید: «هر کس بدون مجوز قانونی... فعلی انجام دهد که موجب زیان دیگری شود، ضامن است».

رابطه سببیت، رکن سوم مسئولیت مدنی محسوب می‌شود با این توضیح که صرف وجود ضرر و ارتکاب عمل نامشروع موجب جبران خسارت نمی‌شود و باید بین ضرر وارده، عامل و فعل زیان‌بار، عرفاً رابطه سببیت و علیت احراز شود.»

محیط‌زیست

محیط‌زیست از دو واژه‌ی محیط و زیست تشکیل شده است. اصطلاح «محیط» یک واژه‌ی عربی و به معنای احاطه‌کننده و «زیست» مصدری است از واژه‌ی «زیستن» به معنای زندگی و حیات (مشهدی، ۱۳۸۹: ۲۱۱). «زیست؛ چیزی است که یک شخص برای زنده ماندن به آن نیاز دارد یعنی هستی و وجود داشتن» (نوری، ۱۳۷۲: ۴۸۱) در زبان عرب برای «محیط زیست» واژه البیئه و در زبان انگلیسی واژه Environment به کار می‌برند. محیط‌زیست به مجموعه‌ای از عوامل طبیعی، انسانی و عناصری که به طور متقابل با یکدیگر در ارتباط هستند اطلاق می‌شود که بر تعادل زیستی و کیفیت حیات، سلامتی بشر، میراث فرهنگی و تاریخی و چشم‌انداز، اثر می‌گذارد (شیلتون و کیس، ۱۳۹۴: ۴۰).

«در تعریف دیگری محیط‌زیست هدیه الهی محسوب می‌شود که از مجموع منابع، موجودات، علل و شرایط هماهنگی که گرداگرد هر موجود زنده وجود دارد و استمرار زندگی و حیات وابسته به آن است، تشکیل می‌شود (هنری، ۱۳۶۲: ۱۲۱). علمای محیط‌زیست، آن را شامل محیط طبیعی و محیط مصنوعی یا انسان ساخت می‌دانند. محیط طبیعی بخشی از محیط‌زیست است که انسان در تشکیل و به وجود آمدن آن نقشی نداشته، بلکه موهبت الهی می‌باشد و دربرگیرنده‌ی جنگل، مرتع، کوه، دشت، رودخانه، دریا، دریاچه و ... می‌باشد و عوامل تشکیل‌دهنده‌ی آن، عوامل جاندار نظیر گیاهان و جانوران و عوامل بی‌جان مانند آب و خاک و هوا است. محیط زیست انسان ساخت یا مصنوع به آن بخش از محیط زیست که ساخته و مخلوق دست بشر و زاینده تفکر اوست اطلاق می‌شود (باقری و قباپی، ۱۳۹۲: ۱۵).

خسارت زیست‌محیطی

خسارت در اصطلاح حقوقی هم به زیان وارد شده و هم به مالی که باید از طرف کسی که باعث ایراد ضرر مادی به دیگری شده به متضرر پرداخت می‌گردد، گفته می‌شود (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۴: ۲۳۱). براین اساس می‌توان گفت که منظور از خسارت زیست محیطی هم می‌تواند زیان وارده به محیط زیست باشد و هم پرداخت مال و غرامت از طرف کسی که به محیط زیست آسیبی وارد نموده است.

اما سؤالی که در اینجا مطرح می‌شود این است که قربانی خسارات زیست محیطی انسان است یا محیط زیست؟ به عبارت دیگر در خسارات محیط زیست به دنبال جبران خسارتی که به اشخاص و اشیا از طریق محیط زیستی که در آن زندگی می‌کنیم

هستیم یا خسارتی که بر محیط زیست به طور مستقیم وارد می‌شود بدون توجه به آثار غیرمستقیمی که بر انسان‌ها وارد می‌گردد؟

«راجع به «خسارت زیست محیطی» سه دیدگاه مطرح گردیده است. وفق دیدگاه نخست، خسارت زیست محیطی عبارت است از خسارتی که به اشخاص یا اشیاء پیرامون زندگی انسان وارد می‌شود. در این دیدگاه، انسان قربانی خسارت زیست محیطی تلقی شده است. براساس دیدگاه دوم خسارت به اشیاء و محیط زیست نیز خسارت به خسارت زیست محیطی تلقی می‌شود و آلودگی آب و خاک و هوا نیز مشمول تعریف قرار می‌گیرد. طبق این دیدگاه قربانی مستقیم خسارت زیست محیطی، طبیعت و محیط پیرامونی انسان است؛ اگرچه ممکن است به طور غیرمستقیم انسان‌ها نیز دچار آسیب و خسارت شوند. مطابق دیدگاه سوم خسارت‌های زیست محیطی شامل خسارات وارده به اموال و انسان‌ها و خسارت به خود محیط زیست است و قربانی خسارت هم انسان و هم محیط پیرامون و طبیعت می‌تواند باشد. (کاتوزیان و انصاری، ۱۳۸۷: ۲۹۱).

آلودگی‌های نفتی

اصطلاح مهم دیگری که جهت درک عمیق و صحیح مباحث ضرورت دارد تا مفهوم و مصادیق آن مورد واکاوی قرار گیرد، آلودگی‌های نفتی است.

آلودگی نفتی به ورود نفت به محیط زیست گفته می‌شود که بر تعادل طبیعی اکوسیستم تاثیر گذاشته و منجر به وارد شدن آسیب به انواع موجودات اعم از زمینی و آبی می‌شود. تخریب پوشش گیاهی، مرگ حیات وحش و تغییر کیفیت آب برخی از اثرات زیست محیطی آلودگی نفتی می‌باشد که این اثرات می‌تواند پیامدهای بلند مدت بر سلامت محیط زیست و سلامت انسان داشته باشد.

«بند ۲ ماده ۲ کنوانسیون ۱۹۹۰ راجع به آمادگی، مقابله و همکاری در برابر آلودگی نفتی، در تعریف این نوع آلودگی گفته است: هرگونه اتفاق یا مجموعه‌ای از حوادث که دارای منشأ یکسان بوده و منجر به ریزش نفت شده یا ممکن است بشود و محیط زیست دریایی یا خطوط ساحلی یا منافع مربوط به یک یا چند دولت را مورد تهدید قرار داده و یا ممکن است مورد تهدید قرار دهد و مستلزم اقدام اضطراری یا واکنش فوری دیگری باشد (دارابی نیا و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۲۸). نکته قابل توجه در تعریف آلودگی نفتی، اشاره به لزوم اقدام اضطراری و واکنش فوری دیگران اعم از اشخاص حقیقی و یا حقوقی، شامل دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی است که ویژگی‌های خطرناک بودن، گسترش یافتن در اندک زمان ممکن و تضرر به غیر را در سوانح مربوط به آلودگی نفتی مورد تأکید قرار می‌دهد.»

برخی از آلودگی‌های که از نفت و فرآورده‌های نفتی ایجاد می‌شود به شرح ذیل می‌باشد:

آلودگی ناشی از استخراج، پالایش و حمل و نقل نفت

نفت از پنج ماده هیدروکربن‌های اشباع غیرحلقوی، هیدروکربن‌های حلقوی، هیدروکربن‌های الفینی و ترکیبات آروماتیک و ترکیبات غیرهیدروکربنی تشکیل شده است که هر یک می‌توانند موجب آلودگی‌های مختلف زیست محیطی گردند. بهره‌برداری و استخراج نفت به طور روزانه انجام شده و از طریق لوله‌ها و نفتکش‌ها منتقل می‌شود. در اغلب موارد این استخراج و انتقال منجر به بروز نشت نفت می‌گردد. نشت نفت می‌تواند از کشتی‌ها، سکوها، دریایی، خطوط انتقال، به دلیل حادثه، بی‌توجهی و خطای انسانی رخ دهد.

پالایش نفت نیز که بعد از استخراج نفت در پالایشگاه‌ها صورت می‌گیرد باعث خروج پساب‌هایی می‌شود که از مواد شیمیایی نظیر نفت، گریس، فنول، سولفید، آمونیاک، ذرات جامد معلق، ترکیبات نیتروژنی و فلزات سنگین تشکیل شده است که اثرات زیست محیطی بسیاری به همراه دارد. همچنین در فرایند پالایش، گازهای نظیر h_2x , nox , sox و دیگر آلاینده‌های هوا نیز تولید می‌شوند. پساب صنایع پالایش نفت از خود نفت سمی تر بوده و ماندگاری آن در طبیعت بیشتر می‌باشد. اثرات ناشی از پالایش نفت می‌تواند بر هوا، آب، خاک، افزایش دمای کره زمین موثر باشند. (موسوی، ۱۳۹۲، ص ۲۱) به طور کلی فرایندهای

اصلی و رایج در صنایع پالایش نفت شامل تقطیر، نمک‌زدایی، تبدیل و استخراج و بازیافت زایدات و تصفیه می‌باشند که هر کدام از این فرآیندها نقش اساسی در ایجاد آلودگی‌های زیست‌محیطی دارند که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

آلودگی هوا و صدا: آلودگی هوای ناشی از فعالیت پالایشگاه‌ها در مرحله بهره‌برداری بر حسب فرآیندهای مورد استفاده، عمر تاسیسات و نوع تاسیسات متفاوت است. حدود ۷۵ درصد کل آلاینده‌های تولیدی در صنایع پالایش نفت مستقیماً وارد هوا می‌شوند که هیدروکربن‌ها بالاترین میزان آلاینده‌های هوا در فرایند پالایش نفت را به خود اختصاص می‌دهند. سوزاندن ضایعات و مواد سوختی باعث ایجاد گاز و دوده سیاه می‌گردد که در نتیجه آن باران اسیدی تشکیل شده و تنفس انسان‌ها تحت تاثیر قرار می‌گیرد. نفت خامی که در پالایشگاه‌ها وجود دارد دارای مواد شیمیایی با بوهای سمی می‌باشد که به دلیل وجود منافذ و نشست‌های کوچک، در هوا منتشر می‌شود، همچنین نفت خام حاوی فلزات بسیار سمی می‌باشد که از طریق دوده آزاد می‌شود. مقدار زیادی از مواد شیمیایی مضر نیز به عنوان گرد و غبار از واحد‌های پردازش انتشار می‌یابد (صادقیان و صهبا، ۱۳۹۱: ۳).

آلودگی آب: پالایش و شستن ناخالصی‌های نفت خام با استفاده از آب صورت می‌گیرد. همچنین رواناب حاصل از بارندگی به منظور خروج آلودگی‌های نفتی از سطوح داخلی سایت پالایشگاهی مورد نیاز می‌باشد. بنابراین اقدامات لازم باید قبل از انتشار این آلودگی‌ها در رودخانه‌ها و دریاها صورت گیرد. حتی با استفاده از آخرین روند تصفیه، آب حاوی نفت خام، مواد شیمیایی محلول و ذرات جامد خواهد بود که می‌تواند باعث مسمومیت و خفگی حیواناتی که در آب زندگی می‌کنند شده و تعادل حیاتی اکوسیستم این مناطق را برهم زند. (Velvet Nelson, 2010, 906)

مواد زائد: در پایان فرایند پالایش مقدار زیادی لجن چرب، مواد شیمیایی، خاک آلوده و زباله‌های ساختمانی تولید می‌شود که فقط بخش کوچکی از اینها را به راحتی می‌توان به مواد فرآوری شده ایمن تبدیل کرد. در کشورهای صنعتی تجهیزات و سایت‌های مورد نیاز برای بازیافت وجود دارد که ممکن است از برخی از این زباله‌ها استفاده کنند. در غیر اینصورت حفظ تجهیزات ذخیره سازی به منظور اطمینان از عدم نشست این مواد در خاک و رودخانه ضروری می‌باشد (صادقیان و صهبا، ۱۳۹۱: ۵).

آلودگی نفتی ناشی از نشست طبیعی زمین

«نوعی دیگر از آلودگی زیست‌محیطی زمانی حاصل می‌شود که نفت یا سایر فرآورده‌های نفتی از زیر سطح به محیط نشست پیدا می‌کنند. این نوع از آلودگی هم در خشکی و هم در آب از جمله اقیانوس‌ها، دریاچه‌ها و رودخانه‌ها امکان دارد، رخ دهد. نشست طبیعی می‌تواند آلاینده‌های خطرناک هوا مانند سولفید هیدروژن و متان را آزاد و مشکلات جدی برای سلامتی انسان ایجاد کند. در برخی از موارد، نشست طبیعی نفت می‌تواند منبع دائمی آلودگی باشد چرا که ممکن است بلافاصله روی سطح آب آشکار نشود.»

بررسی قوانین ملی خاص زیست‌محیطی در قبال آلودگی‌های نفتی

«با توجه به آثار و گسترش فعالیت‌های مرتبط با صنعت نفت و نیز ضرورت توجه به ملاحظات زیست‌محیطی در جریان توسعه، قوانین، مقررات و استانداردهای متنوع و متعددی در این راستا به تصویب رسیده است. امروزه، در شرکت‌های مرتبط با نفت و گاز و سایر منابع انرژی از نظام‌های رایج مدیریت سلامتی، ایمنی و محیط‌زیست (اچ اس ای) و نیز ارزیابی اثرات زیست‌محیطی اجرای پروژه‌های نفت و گاز (ای آی ای) و رعایت استانداردهای ایزو برای اجرا و مدیریت قوانین و مقررات زیست‌محیطی بهره گرفته می‌شود. عموماً قوانین و مقررات ناظر بر صنعت و گاز در دو بخش فراساحلی و خشکی قابل مطالعه هستند. در بخش فراساحلی، برخی قوانین داخلی و غالباً اسناد بین‌المللی ناظر بر جلوگیری از حوادث آلودگی نفتی، حمل نفت توسط کشتی‌ها، جبران خسارت ناشی از آلودگی و قواعد ناظر بر اکتشاف نفت در دریا و پسماندها هستند. در بخش ساحلی نیز بیشتر قوانین داخلی ناظر بر وظایف شرکت‌های اکتشاف و استخراج نفت در رعایت ملاحظات زیست‌محیطی به‌عنوان یکی از عملیات پایین‌دستی نفت است. این ملاحظات ناظر بر مراحل کاوش، عملیات لرزه‌نگاری، حفر چاه، بهره‌برداری، انتقال، تصفیه و مصرف نفت و گاز است.»

- قانون نفت مصوب سال ۱۳۶۶
- قانون وظایف و اختیارات وزارت نفت مصوب ۱۳۹۱
- اصلاحیه قانون نفت مصوب سال ۱۳۹۰
- آگهی رسمی مصوبه ۲۶۴ مورخ ۱۳۸۴ شورای عالی حفاظت از محیط زیست
- قانون حفاظت از رودخانه‌های مرزی از آلودگی با مواد نفتی ۱۳۵۴
- آیین‌نامه مربوط به بستر رودخانه‌ها، انهار، مسیل‌ها، مرداب‌ها، برکه‌های طبیعی و شبکه‌های آبرسانی، آبیاری و زه‌کشی مصوب ۱۳۷۹ و اصلاحات بعدی
- آیین‌نامه احداث و استفاده از تأسیسات در فلات قاره و منطقه انحصاری اقتصادی ایران در خلیج فارس و دریای عمان مصوب ۱۳۷۵ هیئت وزیران.
- آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب مصوب ۱۳۶۴.

کنوانسیون‌های بین‌المللی مربوطه و عضویت ایران

«رشد روزافزون آلودگی و تخریب محیط زیست و بروز بحران‌های پی‌درپی زیست‌محیطی باعث شد دولت‌ها از حدود چهار دهه قبل به‌طور جدی به تکاپو افتاده تا چاره‌ای بیندیشند. به این جهت، اسناد و معاهداتی به تصویب رساندند که به مسئله نفت و آلودگی‌های ناشی از آن و خطراتی که می‌توان از آن برای محیط زیست متصور شد، پرداخت. این موارد، هم جنبه جهانی داشته و هم جنبه منطقه‌ای و ایران نیز به جهت برخورداری از دو حوزه نفت خیز دریای مازندران و خلیج فارس و لزوم اتخاذ سیاست‌های پیشگیرانه و نیز مقابله با هرگونه آلودگی ناشی از فرآیندهای تولید، استخراج و حمل‌ونقل نفت ضمن عضویت در کنوانسیون‌های موجود، متعهد به مقررات آنها در این زمینه گشته است. خوشبختانه، روند عضویت ایران در طول سال‌های اخیر در کنوانسیون‌های زیست‌محیطی سرعت گرفته است. این موضوع می‌تواند نقطه عطفی در جهت حفظ محیط زیست متنوع و غنی کشورمان ایران باشد؛ اما همچنان، آلودگی محیط زیست به‌ویژه با منشأ نفتی از میدین استخراج، خطوط انتقال و نفت‌کش‌ها وجود دارد (Pavilha Ferraro, 2010, 574-580).

جامعه جهانی نیز تلاش کرد تا با تدوین مقرراتی منظم در قالب کنوانسیون‌های بین‌المللی از آلودگی نفتی جلوگیری نماید. هرچند نتایج حاصله از میزان آلودگی‌های نفتی نشان‌دهنده روند کاهشی آن است؛ اما همچنان آلودگی نفتی و خسارات ناشی از آن در محیط زیست ادامه دارد. مقابله کامل با آلودگی نفتی نیازمند موافقت و اراده قوی کشورها بوده و اجرایی شدن مصوبات کنوانسیون‌های بین‌المللی، ضمانت اجرایی قوی و مؤثری را می‌طلبد که تاکنون به کار گرفته نشده است.

- کنوانسیون چارچوب حفاظت از محیط زیست دریای مازندران (کنوانسیون تهران) مصوب ۲۰۰۳.
- کنوانسیون منطقه‌ای کویت برای همکاری درباره حفاظت و توسعه محیط زیست دریایی و نواحی ساحلی. خلیج فارس و دریای عمان در برابر آلودگی مصوب ۱۹۷۸.
- کنوانسیون بین‌المللی مقابله و همکاری در برابر آلودگی نفتی، لندن، ۱۹۹۰.
- کنوانسیون بین‌المللی آلودگی دریا ناشی از کشتی‌ها (کنوانسیون مارپل) ۱۹۷۳.

مبانی مسئولیت مدنی آلودگی‌های نفتی

با توجه به آنچه بیان شد از آنجایی که آلودگی‌های نفتی می‌تواند خسارت و آسیب‌های جدی به محیط زیست انسانی و طبیعی وارد نماید. باید دید که کدام یک از مبانی و نظریات مطرح شده و موجود در حوزه مسئولیت مدنی می‌تواند بهترین و مناسب‌ترین مبنا برای مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی نفتی باشد؟ مبنایی که بتواند به بهترین نحو به جبران خسارات ناشی از این آلودگی‌های نفتی بپردازد. از این‌رو در این مبحث به بررسی انواع مبانی مسئولیت در خصوص خسارات زیست‌محیطی ناشی از آلودگی‌های نفتی پرداخته خواهد شد.

قبل از ورود به بحث مبانی مسئولیت مدنی آلودگی‌های نفتی ضرورت دارد این مسأله مورد بررسی قرار گیرد، از آنجایی که زیان‌دیده از خسارات زیست‌محیطی که از آلودگی‌های نفتی حاصل می‌شود می‌تواند یک شخص حقیقی یا حقوقی و یا خود طبیعت و محیط زیست باشد، این سؤال در خصوص ماهیت مسئولیت مدنی راجع به این موضوع مطرح می‌شود که آیا مسئولیت در برابر خسارات مذکور تابع نظام مسئولیت مدنی در حقوق خصوصی می‌باشد یا تابع قواعد مسئولیت در حقوق عمومی است؟ همچنین با توجه به نقشی که محیط‌زیست هر کشور در کل جهان و برای کشورها دارد آیا مسئولیت در این حوزه باید تابع قواعد مسئولیت در حقوق بین‌الملل عمومی باشد؟

در پاسخ به پرسش‌های مذکور می‌توان چنین گفت که اگر این موضوع به عنوان یک مسأله‌ی مربوط به حقوق عمومی مطرح شود، منفع جامعه را بیشتر محافظت خواهد کرد و اگر ذیل حقوق خصوصی مطرح شود، حافظ منافع اشخاص می‌باشد. براین اساس در حقوق عمومی مبانی مسئولیت مدنی عمدتاً مسئولیت محض و در حقوق خصوصی غالب کشورها مسئولیت را مبتنی بر تقصیر می‌دانند و نیز حقوق عمومی به پیش‌گیری قبل از بروز خسارت بیشتر اهتمام دارد؛ درحالی که در حقوق خصوصی بحث پسینی جبران خسارت زیان‌دیده و بازگرداندن وضعیت وی به حالت سابق مطرح است. (انتظاری، ۱۳۹۴، صص ۸۳ و ۸۴)

البته به دلیل ناکارآمدی نظام بین‌الملل جهت ایجاد نظم جهانی و فقدان ضمانت اجرای کافی در این زمینه نمی‌توان قائل به این شد که مسئولیت محیط‌زیست و آلودگی‌های ناشی از نفت ذیل حقوق بین‌الملل عمومی بگنجد. در نتیجه می‌توان قائل به ماهیت دوگانه مسئولیت در قبال محیط زیست شد و چنین گفت از آنجا که مطابق ماده ۱۱ قانون هوای پاک مصوب ۱۳۹۶ هرگونه احداث، توسعه، تغییر خط تولید و تغییر محل واحدهای تولیدی، صنعتی و معدنی باید با اجازه از محیط باشد و نیز مطابق ماده ۱۱ قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست ۱۳۵۳ سازمان حفاظت از محیط‌زیست صلاحیت اتخاذ اقدام مثبت جهت جلوگیری از آلودگی محیط‌زیست را دارد و حتی می‌تواند از کار و فعالیت کارخانه‌ها و کارگاه‌های تولیدی و صنعتی که آلوده‌کننده محیط‌زیست باشند جلوگیری کند، بنابراین دولت بر فعالیت آنها نظارت دارد و چنانچه تخلفی رخ دهد به موجب ماده ۱۴ قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست و همچنین ماده ۱۸ قانون شکار و صید سازمان حفاظت محیط‌زیست که حافظ منافع عمومی و از سازمان‌های حقوق عمومی است می‌تواند به عنوان شاکی و یا مدعی خصوصی از آنها شکایت کند و در مواردی که علاوه بر طبیعت بر اشخاص نیز خسارت جسمی یا مادی وارد شود، اشخاص می‌توانند مطابق قوانین مرتبط با مسئولیت مدنی جبران خسارت خود را مطالبه کنند که از این جهت موضوع ذیل حقوق خصوصی قرار می‌گیرد.

همچنین اگر خسارت زیست‌محیطی خسارت به حقوق بنیادین بشریت محسوب شود (اصل ۵۰ قانون اساسی) تعرض به آن می‌تواند از جانب هر شخصی در حقوق خصوصی مطرح شود و به عنوان خسارت معنوی وارد شده به احساس امنیت و آرامش افراد در جهان هستی قابل مطالبه باشد؛ چرا که محیط زیست بر احساسات و عواطف افراد تأثیر مستقیم دارد. با این وجود نباید از عرفی بودن مفهوم ضرر نیز غافل شد و باید توجه داشت که عرف باید این‌گونه خسارات را زیان محسوب کند و از حقوق انتظار جبران آنها را داشته باشد. (هوشمند فیروزآبادی، ۱۳۹۸، صص ۴۰۵)

در خصوص مبانی مسئولیت مدنی خسارت ناشی از آلودگی‌های نفتی اساساً سه دیدگاه وجود دارد: ۱- مسئولیت مبتنی بر تقصیر؛ ۲- مسئولیت مطلق؛ ۳- مسئولیت محض. در کنار این دیدگاه‌ها، نظریه انتفاع، نظریه مسئولیت ایجادکننده خطر و نظریه تضمین به عنوان نظریه‌های منشعب از سه نظریه اصلی و تعدیل‌کننده آنها مطرح شده‌اند. در فقه و حقوق امامیه نیز نظریه‌های ارزشمندی چون نظریه اتلاف، نظریه تسبیب، نظریه تعدی و تفریط، نظریه الضرر و نظریه احترام به اموال ارائه گردیده است. در ادامه هر کدام از سه دیدگاه اصلی به طور جداگانه و تفصیلاً مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

مسئولیت مبتنی بر تقصیر

در مسئولیت بر مبنای تقصیر، زیان دیده ملزم به اثبات این امر است که مرتکب، عمداً عمل مورد خسارت را انجام داده است، یا در عمل مرتکب مسامحه و بی احتیاطی شده و یا اینکه توجه کافی و متعارف را نسبت به اقدامات خود نداشته است.

در رابطه با محیط زیست که قواعد حقوقی ممکن است به طور واضح بر موضوع انطباق نداشته و اعمال آن قواعد و به دست آوردن دلایل حقوقی برای اثبات تقصیر دشوار باشد به نظر می‌آید اثبات تقصیر امری مشکل می‌نماید.

مبانی پذیرفته شده در عرصه‌های حقوق داخلی و بین‌المللی، عموماً حکایت از غلبه رویکردهای مبتنی بر نظریه تقصیر دارند. این تحول چند سالی است که در حقوق اروپایی آغاز شده است. (فهیمی و مشهدی، ۱۳۹۰، ص ۳۱۴) در نظام حقوقی کشور ما نیز اصل بر مسئولیت مبتنی بر تقصیر است و در احراز تقصیر، زیان دیده نقش مدعی را داشته و باید دلایل اثبات آن را ارائه دهد (کاتوزیان، ۱۳۷۰، ص ۱۰۴)؛ در حالی که این نظام برای جبران خسارت‌های زیست‌محیطی و پیشگیری از ورود زیان، جامعیت و کارایی الزام را ندارد؛ چراکه اولاً محیط زیست به این دلیل که مال خصوصی نیست؛ در بسیاری از موارد شاکی خصوصی ندارد (خوئینی و کرمی، ۱۳۹۳، ص ۶۹)؛ ثانیاً معمولاً قربانیان خصوصی خسارت‌های زیست‌محیطی، انگیزه و اطلاعات اندکی برای پیگیری و مطالبه این‌گونه خسارت‌ها دارند (کاتوزیان و انصاری، ۱۳۸۷، ۲۹۰)؛ ثالثاً اثبات رابطه سببیت و تقصیر عامل زیان در این‌گونه مسائل دشوار و پرهزینه است. علاوه بر اینکه، با معیار رفتار انسانی متعارف، چه بسا نتوان تقصیری را متوجه شخص خاصی نمود (کاتوزیان، ۱۳۷۸، ص ۶۷۳؛ فهیمی و مشهدی، ۱۳۹۰، ص ۳۱۶)؛ رابعاً هدف اصلی در مسئولیت مدنی، جبران خسارت و برگرداندن زیان دیده به حالت نخستین است و نگاه آن به گذشته است؛ در حالی که در مسئولیت آلودگی‌های نفتی و به طور کلی آلودگی‌های زیست‌محیطی، هدف اصلی پیشگیری است و به آینده نظر دارد (Faure, 2009: 37)؛ یعنی در موردی که هنوز خسارتی واقع نشده ولی تهدید جدی در مورد وقوع آن در آینده نزدیک وجود دارد، مسئولیت مربوط به محیط زیست محقق می‌شود. در موارد محدودی که خسارت‌ها سنگین و غیرقابل جبران است، پاره‌ای از حقوق دانان با بهره‌گیری از اندیشه‌های نوین فلسفی، شناسایی نوع جدیدی از مسئولیت موسوم به مسئولیت پیشگیری را ضروری دانسته‌اند که با عنوان «اصل پیشگیری» در حقوق محیط زیست شناخته شده است. (Flour, 2003: 78)؛ خامساً محاسبه و ارزیابی خسارت‌های زیست‌محیطی نیازمند اطلاعاتی است که از مرزهای مسئولیت مدنی فراتر می‌رود و تصمیم‌های سیاسی در آن دخالت می‌کند؛ زیرا تصمیم به جبران چنین خسارت‌هایی، گاه با منافع و اهداف سیاسی و عمومی کشورها تعارض می‌یابد و تصمیم‌گیری در این زمینه‌ها را برای قاضی دشوار می‌سازد. (Bergkamp, 2003: 205)

در کنفرانس ۱۹۶۹ نیز که برای تدوین کنوانسیون مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی نفتی تشکیل شد، یکی از پیشنهادهایی که در مورد مسئولیت و جبران خسارت ارائه گردید، مسئولیت مبتنی بر تقصیر بود که به دلایلی رد شد. مهمترین دلیل رد این پیشنهاد این بود که خطر ایجاد خسارت آلودگی ناشی از حمل و نقل دریایی نفت، در مورد هر کشتی‌ای محتمل‌الوقوع و قابل پیش‌بینی است و این برخلاف عدالت است که زیان دیده در چنین مواردی ملزم به اثبات تقصیر باشد، امری که در صورت پذیرش مبنای مسئولیت مبتنی بر تقصیر، دارای ضرورت می‌باشد. (کاتوزیان، ۱۳۷۸، ص ۱۱۴)

در نتیجه مبنای مسئولیت مبتنی بر تقصیر به دلایلی که بیان شد در خصوص مسئولیت ناشی از آلودگی نفتی قابل پذیرش نمی‌باشد.

مسئولیت مطلق

به علت معایب نظام مسئولیت مبتنی بر تقصیر، نظام مسئولیت مطلق به عنوان جایگزینی برای آن ارائه شد. در مسئولیت مطلق نیازی به اثبات تقصیر نخواهد بود. به بیان دیگر بر مبنای مسئولیت مطلق زیان دیده نیازی به اثبات تقصیر مرتکب، نقض یک تعهد بر حفاظت یا نقض یک قاعده توسط مرتکب ندارد. از طرفی اثبات دقت و توجه کافی به موضوع و عدم تقصیر از طرف مرتکب موجب رهایی او از مسئولیت نخواهد شد. مسئولیت مطلق نوع تعدیل شده مسئولیت محض است و با میانه روی مابین ملاحظات ذیل شکل گرفته است:

اگر یک فرد به طور مطلق مسئول باشد، اثبات بی‌مبالاتی او برای تحقق این مسئولیت ضروری نیست، از این رو از مهم‌ترین مزایای مسئولیت مطلق این است که دادرسی را آسان کرده است. به عبارت دیگر چنین مسئولیتی، مربوط به این نمی‌شود که آیا مرتکب درست اقدام کرده است یا نه بلکه عامل اصلی برای

ایجاد مسئولیت این خواهد بود که خسارت در نتیجه عمل خواننده رخ داده باشد. زیان دیده تنها به این نیاز دارد که رابطه سببیت بین اقدامات مرتکب و خسارت را اثبات نماید. اما نظام‌های مسئولیت مدنی مطلق به طور نمونه بعضی از دفاعیات را در مقابل این نوع مسئولیت ایجاد نموده اند. یک شخص در صورتی ممکن است از مسئولیت معاف گردد که اثبات نماید، علت خسارت، قوه قاهره، جنگ، یا دخالت شخص ثالث بوده است. شیوه مسئولیت مدنی به طور مطلق به طور فزاینده ای راجع به خسارات زیست محیطی معمول شده است. استدلال مبنایی برای ایجاد مسئولیت مطلق در این زمینه این است که، اگر شخصی از فواید و مزایای اعمال خطرناک و ایجاد کننده خسارت منتفع می‌گردد، باید در مقابل خساراتی نیز که در نتیجه این اقدامات خطرناک به وجود می‌آید مسئول شناخته شود.

«صرف وضع قانون و برقراری مسئولیت گسترده‌تر، در عمل مشکلی را رفع نمی‌کند؛ زیرا از نظر اجرایی با مانعی بزرگ روبه‌روست: اولاً، با توجه به سنگینی خسارت‌های ناشی از آلودگی‌های نفتی در محیط زیست و قائل شدن مسئولیت مطلق برای آلوده‌کننده، مشاغل مربوط به صنعت نفت بسیار هزینه‌بر و از نظر مالی پرخطر می‌شوند و همین امر مانع توسعه آنها به‌شمار می‌رود. از این رو معمولاً در مقرراتی که مسئولیت مطلق پیش‌بینی می‌شود، محدودیت مسئولیت نیز در نظر گرفته می‌شود. اما این امر طبیعتاً بدان معناست که بخشی از خسارت‌ها بدون جبران باقی بماند؛ ثانیاً، همین مقدار محدود مسئولیت نیز برای همه فعالان صنعت نفت به راحتی قابل تحمل نیست و در عمل پرداخت‌ها را با مشکل روبه‌رو می‌سازد و زیان دیده را با مسئولان معسر مواجه می‌نماید؛ ثالثاً، به محض وقوع حوادث آلودگی، انجام اقدامات سریع و پرهزینه برای کنترل آن ضرورت می‌یابد؛ درحالی‌که غالباً شناسایی عامل زیان یا میزان مسئولیت آن دشوار و زمان‌بر است و چه بسا به تشکیل پرونده‌ای در دادگاه با طرفیت کسانی مانند پیمانکاران اصلی یا فرعی و متصدیان حمل روبه‌رو شود و رسیدگی و صدور حکم زمانی طولانی را اقتضا کند؛ رابعاً، به علت ورشکستگی و یا نداشتن تمکن مالی آلوده‌کننده، ممکن است خسارت‌های زیان‌دیدگان جبران نشود.» (امین‌زاده و یوسفی، ۱۴۰۱: ۲۹).

با اینکه در حقوق ایران اصل بر مسئولیت مبتنی بر تقصیر است (یعنی در واقع نظریه تقصیر به عنوان اصل پذیرفته شده است) اگر تقصیر را تنها مبنای مسئولیت بدانیم، در مواردی که اثبات تقصیر غیرممکن یا دشوار است، بسیاری از خسارات جبران نشده باقی می‌ماند و این برخلاف عدالت است. لذا در پاره‌ای از امور، قانونگذار تقصیر عامل زیان را مفروض می‌داند تا زیان دیده را از اثبات آن معاف کند (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۲۳). در مسئولیت مدنی قهری، اثبات عمد یا دست کم بی‌مبالاتی و بی احتیاطی مرتکب فعل زیانبار برای تحقق مسئولیت، ضروری است، مگر در مواردی که صریحاً خلاف آن مقرر شده باشد (اصلانی، ۱۳۸۴: ۷۷).

بر مبنای نظام مسئولیت مدنی مطلق، بار اثبات دعوی تغییر پیدا می‌کند و نیازی به اثبات تقصیر مرتکب توسط زیان دیده نخواهد بود. پس نظریه تقصیر به تنهایی مبالغه‌آمیز است و نمی‌توان ارتکاب تقصیر را مبنای منحصر مسئولیت مدنی شمرد؛ زیرا گاه عدالت ایجاب می‌کند که کسی متحمل ضرر شود که مقصر نبوده است، یا مقصر بوده ولی اثبات تقصیر او غیر ممکن است. هم چنین نباید همیشه شخصی را مسئول خساراتی شناخت که از فعالیت‌های مشروع او به بار آمده است. در نتیجه فرض تقصیر، در واقع تعدیل دو نظریه تقصیر و خطر است.

همان‌طور که گفتیم این نظریه در واقع تعدیل دو نظریه تقصیر و خطر است به این معنی که نه سختی بار اثبات نظریه تقصیر را دارد و نه سهلی نظریه خطر را. در این نظریه مبنای تقصیر با تعدیلی بنیادین پذیرفته شده است. بدین صورت که فرض بر این است که عامل ورود خسارت زیست‌محیطی مقصر است، لیکن باید با ارائه ادله‌ای خود را از زیر بار این مسئولیت برهاند. در واقع منطق درونی نظریه فرض تقصیر، حکایت از جابجایی مدعی و منکر دارد. یعنی در مقام اثبات تقصیر این زیان دیده از آلودگی یا مدعی نیست که باید تقصیر عامل را اثبات کند بلکه این عامل ورود زیان است که باید عدم تقصیر خود یا قوه قاهره را اثبات کند و خود را از زیر بار مسئولیت برهاند. بر این اساس در این نظریه فرض می‌شود که آسیب‌زننده به محیط

زیست مقصر است مگر اینکه با ارائه دلایلی ثابت کند که در ایجاد خسارت نقشی نداشته است (فهیمی و مشهدی، ۱۳۹۰: ۳۱۷).

تمیز بین مسئولیت مطلق و مسئولیت مبتنی بر تقصیر همیشه کار آسانی نیست، برای مثال بعضی از سیستم‌های مسئولیت مطلق به خواندگان این اجازه را می‌دهند تا با اثبات اینکه از بهترین تکنولوژی موجود در زمینه کاری خویش برای کنترل آلودگی استفاده کرده‌اند، یا اینکه با جواز مربوط به فعالیت زیست‌محیطی آنها موافقت شده است، از ایجاد مسئولیت برای خود جلوگیری نمایند. این دفاعیه‌های گوناگون برقراری مسئولیت را دشوار نموده و موجب می‌شود که دوباره عناصری که برای اثبات مسئولیت مبتنی بر تقصیر نیاز بود، در مسئولیت مطلق نیز ایجاد شود.

مسئولیت محض (کامل)

مسئولیت محض، مسئولیتی است که مبتنی بر وجود یا اثبات تقصیر در عامل زیان یا فعل زیانبار نیست و صرف ایراد ضرر برای عامل آن ایجاد مسئولیت می‌کند و خواننده جز با اثبات فقدان رابطه سببیت و انتساب ضرر به قوای قاهره نمی‌تواند از مسئولیت معاف شود. مسئولیت محض نه مستلزم اثبات تقصیر در عمل است نه در عامل (Coleman, 1992: 217-220). به عبارت دیگر نه تنها لازم نیست عمل، لزوماً تخطی از معیار رفتار انسان متعارف باشد، بلکه وجود عیب در خصلت، منش یا انگیزه عامل نیز شرط نیست. از این رو، مسئولیت محض، مسئولیت به نتیجه است، نه فعل و عامل زیان نمی‌تواند با اثبات این امر که رفتار او قابل سرزنش نیست یا از رفتار انسان متعارف تخطی نکرده است، از مسئولیت معاف شود (بادینی و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۱).

مبنای مسئولیت مدنی ناشی از خسارت‌های زیست‌محیطی در حقوق بیشتر کشورهای اتحادیه اروپا مسئولیت محض است. در حقوق آلمان، فنلاند، سوئد، فرانسه، نروژ، سوئیس، مسئولیت محض در خصوص برخی از آلودگی‌های زیست‌محیطی پذیرفته شده و در سایر آلودگی‌ها از مسئولیت مبتنی بر تقصیر پیروی می‌شود (کاتوزیان و انصاری، ۱۳۸۷: ۲۸۶).

مسئولیت محض با مسئولیت مطلق تفاوت دارد؛ زیرا بر مبنای مسئولیت محض (کامل) به مرتکب اجازه هیچ نوع دفاعی غیر از دفاع مربوط به قوه قاهره را نمی‌دهد. این نوع مسئولیت به ندرت بر مرتکبین تحمیل می‌شود و تنها برای آنچه اعمال فوق خطرناک خوانده می‌شود، از قبیل اقدامات هسته‌ای، ایجاد می‌شود (Topfeer, 2010: 5).

مسئولیت محض برای اولین بار در قانون آمریکا درباره مسئولیت و جبران خسارت و پاسخگویی جامع در برابر محیط زیست، پیش‌بینی شد و ایالت‌های آمریکا آن را در خصوص رهاسازی مواد خطرناک به طبیعت پذیرفتند. ریشه تاریخی مسئولیت محض در کامن لو به مسئولیت در برابر خسارت‌های ناشی از حیوانات و مسئولیت کارفرما در برابر کارگران بر می‌گردد؛ اما پس از مدتی در خصوص فعالیت‌هایی که خطرهای غیرمتعارف داشتند و سبب آلودگی محیط زیست می‌شدند، پذیرفته شد. (کاتوزیان و انصاری، ۱۳۸۷: ۲۹۳). به نظر می‌آید با توجه به آنچه که در نظریه احترام به عنوان مبنای مسئولیت مدنی بیان شده است، مال گاهی به اعتبار تعلق که به مالک دارد، دارای احترام است و گاهی ذات آن بدون توجه به ارتباط با مالک داری ارزش می‌باشد. خسارت وارد به محیط زیست در نتیجه آلودگی‌های نفتی، تجاوز به اموال و مشترکات عمومی است که خواه از جهت اعتبار مالک- که کل انسان‌ها و بشریت حاضر و آینده، مالک محیط‌زیست هستند- به آن توجه شود و خواه به اعتبار ارزش ذاتی که این اموال دارند، اگر مورد توجه قرار گیرند در هر صورت این اموال احترام دارند و نظریه احترام می‌تواند مبنایی جهت حمایت از جبران خسارت وارده بر آنها باشد. اما احترام که به عنوان مبنای اصلی مسئولیت مدنی مورد پذیرش قرار گرفته است (حکمت‌نیا و هوشمند، ۱۳۹۴: ۱۰۶-۱۰۸). و در خصوص خسارات زیست‌محیطی نیز برخی حقوقدانان آن را پذیرفته‌اند (فهیمی، ۱۳۹۱: ۱۶۸). و احترام از جهت توجه به حقوق زیان‌دیده و لزوم جبران خسارتش، مبنایی قابل قبول در فقه و حقوق می‌باشد. ولی از جهت توجه به زیان‌رساننده مبنای قابل قبول با توجه به ویژگی‌های خساراتی که بر اثر آلودگی‌های نفتی بر محیط زیست وارد می‌شود و فلسفه و هدف کلی حقوق در حمایت از محیط زیست، نظریه مسئولیت

محض است و نیازی به اثبات تقصیر نمی‌باشد بلکه صرف احراز رابطه سببیت میان فعل یا ترک فعل و ورود زیان برای مسئولیت کفایت می‌کند.

همچنین قدرت بازدارندگی مسئولیت محض، بیشتر از تقصیر است و چون هدف اولیه از مسئولیت زیست‌محیطی پیشگیری از ورود خسارت است و نه جبران آن، از این‌رو هدف مزبور از طریق مسئولیت محض بهتر تأمین می‌شود؛ چون در این صورت بهره‌بردار در اجتناب و پیش‌گیری از حادثه سرمایه‌گذاری بیشتری می‌کند تا مجبور به جبران خسارت بیشتری نباشد. (انتظاری، ۱۳۹۴: ۲۱۱).

نتیجه‌گیری

در این پژوهش که به بررسی مبانی مسئولیت مدنی خسارات وارده بر محیط زیست که از آلودگی‌های نفتی حاصل می‌شود پرداخته شد این نتیجه به دست آمد که پذیرش مبانی سنتی مسئولیت مدنی که مبتنی بر تقصیر می‌باشد در آلودگی‌های نفتی نه تنها جبران خسارت وارده را در عمل غیرممکن و دشوار می‌سازد، بلکه باعث به خطر افتادن و تخریب محیط زیست نیز می‌گردد. از این‌رو مناسب‌ترین مبنا برای مسئولیت در قبال آلودگی‌های نفتی، با توجه به ویژگی‌های زیست‌محیطی و فلسفه و روح کلی حاکم بر حفاظت محیط‌زیست، نظریه مسئولیت محض است؛ چرا که در این مسئولیت نیازی به اثبات تقصیر نبوده، بلکه صرف احراز رابطه سببیت میان فعل یا ترک فعل و زیان وارده، جهت مسئول دانستن و جبران خسارت کافی می‌باشد. هرچند این مبنا در قوانین ایران مورد توجه قرار نگرفته و به تبع آن رویه دادگاه‌های ایران نیز مطابق با آن شکل نمی‌گیرد. لذا بازنگری اساسی و تدوین قانونی خاص در زمینه رژیم حقوقی جبران خسارات زیست‌محیطی ناشی از آلودگی‌های نفتی براساس مبانی مبتنی بر رویکرد مسئولیت محض را ضروری می‌نماید.

منابع

۱. امین‌زاده، الهام و ساناز یوسفی. (۱۴۰۱). نقش بیمه اجباری در جبران خسارت‌های زیست‌محیطی ناشی از آلودگی‌های نفتی. «مطالعات حقوق انرژی»، ۸(۱)، ۲۱-۴۲.
۲. بادینی، حسن؛ شعبانی کندسری، هادی؛ رادپرور، سجاد؛ و زرین باقری و حسین قبائی. (۱۳۹۱). مسئولیت محض؛ مبانی و مصادیق. «مطالعات حقوق تطبیقی»، ۳(۱)، ۱۹-۳۶.
۳. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۷۴). ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
۴. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۷۸). مبسوط در ترمینولوژی حقوق (چاپ اول). تهران: گنج دانش.
۵. حکمت‌نیا، محمود؛ و حسین هوشمند. (۱۳۹۴). ادله قرآنی مسئولیت مدنی. «مجله قرآن، فقه و حقوق اسلامی»، ۱(۲)، ۹۱-۱۱۶.
۶. دارابی نیا، مرتضی؛ فروغی‌نیا، حسین؛ و محمد نقوی مرمتی. (۱۳۹۲). مبانی فقهی رسیدگی به جرایم زیست محیطی ناشی از آلودگی مواد نفتی توسط دیوان کیفری بین‌المللی. «نشریه تعالی حقوق»، ۵(۳)، ۱۲۵-۱۴۶.
۷. رفیعی، سید حسین؛ و عبدالله رحیمی. (۱۳۹۷). مسئولیت مدنی تطبیقی. تهران: انتشارات شهردانش.
۸. شیلتون، دینا؛ و الکساندر کیس. (۱۳۹۴). کتابچه قضایی حقوق محیط زیست (م. عبداللهی، مترجم). تهران: انتشارات خرسندی.
۹. صادقیان، علیرضا؛ و مهدی صهبا. (۱۳۹۱). بررسی اثرات زیست محیطی پالایشگاه‌ها و ارائه راهکارهای کاهش اثرات. «مقاله ارائه شده در کنفرانس بین‌المللی نفت، گاز، پتروشیمی و نیروگاهی»، ۱-۸.
۱۰. فهیمی، عزیزاله؛ و علی مشهدی. (۱۳۹۰). فقه شیعه و تحول در مبانی مسئولیت مدنی زیست محیطی. «فصلنامه حقوق»، ۴۱(۱).
۱۱. کاتوزیان، امیرناصر. (۱۳۷۸). الزامات خارج از قرارداد و مسئولیت مدنی. تهران: شرکت سهامی انتشار.

۱۲. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۰). حقوق مدنی (مسئولیت مدنی)، جلد اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۳. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۶). وقایع حقوقی. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۱۴. کاتوزیان، ناصر؛ و مهدی انصاری. (۱۳۸۷). مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست محیطی. فصلنامه حقوق، ۳۸(۲).
۱۵. مشهدی، علی. (۱۳۸۹). ترمینولوژی حقوق محیط زیست. تهران: انتشارات خرسندی.
۱۶. موسوی، سیده معصومه. (۱۳۹۲). بررسی وضعیت جرائم مربوط به آلودگی‌های نفتی و نحوه پیشگیری از آنها. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دانشکده حقوق.
۱۷. نوری، جعفر. (۱۳۷۲). فرهنگ جامع محیط‌زیست. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۱۸. هنری، مرتضی. (۱۳۶۲). محیط زیست و توسعه. مجله محیط زیست، ۳(۱۸).
۱۹. هوشمند فیروزآبادی، حسین. (۱۳۹۸). مسئولیت مدنی ناشی از خسارات زیست‌محیطی. فصلنامه تخصصی دانشنامه‌های حقوقی، ۳، ۳۹۷-۴۲۴.
20. Bergkamp, L. (2003). Liability and Environment: Private and Public Law Aspects of Civil Liability for Environmental Harm in an International Context. The Hague: Kluwer International Law. Retrieved from <http://jel.oxfordjournals.org/cgi/reprint/15/3/427>
21. Coleman, J. (1992). Risks and Wrongs. Cambridge Studies in Philosophy and Law. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
22. Faure, M. (2009). Environmental Liability. In Tort Law and Economics, 247.
23. Flour, I. A., & Aubert, L. (2003). Les Obligations, le Fait Juridique. Armand Collin.
24. Pavliha, M., & Grbec, M. (2008). The 2003 Supplementary Fund Protocol: an Important Improvement to the International Compensation System for Oil Pollution Damage. Zbornik PFZ, 58, June 2007.
25. Topfer, K. (2010). Training Manual on International Environmental Law. United Nations.
26. Velvet Nelson. (2010). 'R.I.P. Nature Island': The Threat of a Proposed Oil Refinery on Dominica's Identity. Social & Cultural Geography, 11(8), 903-919.